

آثار تربیتی حضور قلب در نماز از دیدگاه آیات و روایات با تاکید بر آثار آیت الله جوادی آملی

معصومه اسلامی¹

چکیده

حضور قلب از فضایل اخلاقی، روح همه عبادات، و از شرایط کمال عبادات محسوب شده است. حضور قلب در نماز، بیش از عبادات دیگر مورد تاکید ائمه و عالمان اخلاق قرار گرفته است. مقاله حاضر با موضوع آثار تربیتی حضور قلب در نماز از دیدگاه آیات و روایات با تاکید بر آثار آیت الله جوادی آملی نگاشته شده است؛ با توجه به یافته های مقاله حاضر یک نماز با تفکر بهتر از نماز بدون حضور قلب می باشد حضور قلب در نماز اثراتی دارد که شامل آرامش روحی و روانی انسان می شود و او را از گناهان دور می سازد و به عزت نفس انسان افزوده می شود و باعث می شود که گناهان فرد آمرزیده می شود در نتیجه می توان بیان کرد که حضور قلب در عبادات باعث کمال انسان ها می شود. مقاله حاضر به روش کتابخانه ای و توصیفی و به روش تحلیلی نگاشته شده و از بخش های مختلفی از جمله مفهوم شناسی، اهمیت حضور قلب و آثار تربیتی حضور قلب تشکیل شده است.

کلید واژه: آرامش، حضور قلب، عبادات، نماز

مقدمه

نماز، چشمه زلال نورانیت و معنویت است و هر کس در شبانه روز پنج نوبت در آن وارد شود از آلودگی های نفسانی پاک می شود. نماز، امانت بزرگ الهی و معیار

¹ سطح 2 مدرسه

قبولی اعمال است، مشروط بر این که روح و حیات داشته باشد و روح نماز، حضور قلب و توجه به معبود و خشوع در برابر اوست. نماز بدون حضور قلب همانند پیکر بی روح است.

معیار قبولی نماز، حضور قلب است؛ به مقدار حضور قلب، نماز مقبول واقع می شود و حضور قلب در صفای باطن و قرب الی الله مؤثر است. بی دلیل نیست که انبیاء عظام و ائمه اطهار (علیهم السلام) و اولیاء خدا، آن همه به نماز و حضور قلب عنایت داشتند. امام علی (علیه السلام) در این باره می فرماید: «در حال کسالت و چرت زدن نماز نخوانید و در نماز به فکر خودتان نباشید، زیرا در محضر خدا ایستاده اید. حقیقتاً آن مقدار از نماز بنده قبول می شود که قلباً به خدا توجه داشته باشد»¹.

بر اساس روایات متعدد، قبولی عبادات و خدمات اجتماعی انسان، مشروط به قبول شدن نماز است. از طرفی در روایات آمده است به همان اندازه ای که در نماز حضور قلب باشد، نماز قبول می شود. از این رو اهمیت حضور قلب در نماز مشخص می شود.

با توجه به بررسی های انجام شده کتب و مقالات زیادی در باب نماز و حضور قلب نگاشته شده که برخی از آنها عبارت اند از: مقاله اخلاص و حضور قلب در دعا از دیدگاه امام خمینی قدس سره نوشته عباس حیدر زاده، کتاب اسرار نماز نوشته محسن قرائتی و کتاب حضور قلب در نماز از دیدگاه عالمان ربانی و عارفان الهی نوشته محمد بدیعی با توجه به جامع و کامل بودن منابع حاضر اما آنچه که این مقاله از دیگر منابع متمایز می کند و نسبت به آنها نوآوری دارد صرفاً بیان آثار حضور قلب در نماز با توجه به آیات و روایات و با توجه به آثار آیت الله جوادی آملی می باشد.

1: مفهوم شناسی

1_1: مفهوم تربیت

¹ مجلسی، بحارالانوار، ج 84، ص 239.

واژه «تربیت» از ریشه «ربب» به معنای مالک و سرپرست¹ یا تربیت از ریشه «ربو» و در لغت به معنای زیاد شدن، رشد کردن و بزرگ شدن است² تربیت در لغت به معنای پرورده شدن. ادب و اخلاق را به کسی آموختن. معین، فرهنگ معین. ذیل واژه. تربیت. و همین طور به معنای زیاده و رشد است³

پرورش دادن، یعنی استعدادهای درونی را که بالقوه در یک شیء موجود است به فعلیت درآوردن و پرورده شدن. بنابراین با صنعت «ساختن» به معنی اینکه شیء یا اشیایی را تحت یک نوع پیراستن ها و آراستن ها قرار می دهند و یا اجزاء و اشیایی را با هم ترکیب می کنند و نظم میانشان برقرار می سازند، متفاوت است⁴.

تربیت عبارت است از: «بر انگیختن و فراهم آوردن موجبات رشد و پرورش و شکوفایی تمامی استعدادها، توانایی ها و قابلیت های انسان به منظور رسیدن به کمال و سعادت مطلوب»⁵.

«تربیت» به مفهوم عام آن، شامل جنبه های گوناگون جسمانی، روانی، عاطفی، عقلانی، اجتماعی، اخلاقی و دینی است و هر یک از این ابعاد به لحاظ روان شناختی و تربیتی در زندگی انسان اهمیت فراوان دارد. آنچه در دوره نخست زندگی توجه بدان لازم است پرورش و رشد هماهنگ و منظم ابعاد وجودی کودک است؛ به گونه ای که اگر در بعضی آن ها، دچار نارسایی گردد و یا احیاناً رشد مطلوب نیابد در آینده دچار مشکل خواهد شد. تحقق این امر، مسئولیت بزرگی است که بر دوش مربیان کودک و نوجوان، اعم از والدین، آموزگاران و دست اندرکاران امور تربیتی مدارس، گذاشته شده است⁶.

1_2: مفهوم حضور قلب

حضور قلب، توجه به خداوند، اطمینان خاطر⁷، یا اقبال، به معنای توجه قلبی به خداوند و احساس وجود او در همه جا است؛ به گونه ای که انسان خدا را انیس خود بداند⁸. بنا بر گفته ملا احمد نراقی حضور قلب، یعنی فارغ ساختن دل از غیر

¹ قمی، فرهنگ واژگان قرآن کریم، ص 93.

² ابن منظور، لسان العرب، ج 5، ص 126.

³ همان، ج 14، ص 305.

⁴ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص 56 و 76.

⁵ بهشتی، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، ص 35.

⁶ شریعتمداری، روان شناسی تربیتی، ص 191 - 192.

⁷ شهید ثانی، مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه، ص 45.

⁸ هاشمی شاهرودی، فرهنگ فقه، ج 3، ص 313.

کاری که به آن مشغول است.¹

به عقیده برخی، واژه حضور قلب اولین بار در روایات به کار رفته است.² سفارش به حضور قلب، در ادیان گذشته هم دیده می‌شود؛ از جمله در توصیه‌های ادریس پیامبر و لقمان حکیم.³

3_1: مفهوم نماز

واژه‌ای فارسی است که برای «صلاة» به کار می‌رود. نماز به معنای خم شدن، سرفروود آوردن برای ستایش پروردگار، احترام و اظهار بندگی و اطاعت است.⁴ واژه قرآنی «صلاة» از ریشه «ص ل و» به معنای دعاست.⁵ و جمع آن «صلوات» است.⁶ واژه «صلاة» در بعضی آیات به معنای دعا هم به کار رفته است. مانند آیه: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ؛ تو از اموال مؤمنان صدقات را دریافت دار که بدان صدقات نفوس آنها را پاک و پاکیزه می‌سازی و رشد و برکت می‌دهی، و آنها را به دعای خیر یاد کن که دعای تو در حق آنان موجب تسلی خاطر آنها شود و خدا شنوا و داناست.⁷» و یا آیه: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا؛ خدا و فرشتگانش بر (روان پاک) این پیغمبر صلوات و درود می‌فرستند شما هم ای اهل ایمان، بر او صلوات و درود بفرستید و با تعظیم و اجلال بر او سلام گوید و تسلیم فرمان او شوید».⁸

2: اهمیت حضور قلب در نماز

در میان عبادات، توجه عالمان اخلاق به حضور قلب در نماز بیشتر از سایر موارد جلب شده است. به نظر آنها، حضور قلب در نماز به منزله روح این عبادت است. حضور قلب به این معناست که در حین نماز، قلب نمازگزار در حال توجه به نماز باشد و از هر چیزی که او را غافل می‌کند، دور باشد.⁹

بدون تردید، روح نماز در حضور قلب نهفته است. هرچند که نماز بدون حضور

¹ نراقی، معراج السعادة، ص ۸۴۴.

² رضایی آدریانی، راهکارهای حضور قلب در نماز، ص ۱۹.

³ محمدی ری شهری، حکمت نامه لقمان، ص ۲۵۰.

⁴ عمید، فرهنگ فارسی عمید، ذیل واژه نماز

⁵ راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۴۹۰.

⁶ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۴۶۴.

⁷ سوره توبه، آیه ۱۰۳

⁸ سوره احزاب، آیه ۵۶

⁹ ملکی تبریزی، اسرار الصلاة، ص ۱۸۶.

قلب نیز صحیح است و تکلیف را ساقط می‌کند، اما آنچه انسان را تربیت می‌کند و به عنوان معراج مؤمن شناخته می‌شود، همان نمازی است که با حضور قلب انجام می‌شود. این نوع نماز انسان را از فحشا، منکر و مفسد اخلاقی دور کرده و به سوی خوبی‌ها هدایت می‌کند و موجب «قرب الی الله» می‌گردد.¹

در مورد اهمیت خشوع و حضور قلب آیات و احادیث بسیاری وارد شده است از جمله آنها فرموده خداوند متعال است که: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي؛ نماز را برای یاد من به پا دار»².

هدف از اقامه نماز، تنها رعایت قالب آن نیست، بلکه توجه به قلب آن، یعنی احساس حضور است. «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي»³

هدف از عبادت، نزدیک شدن به خداوند است و حضور قلب در نماز، همچون بالی است که عبادت را به اوج می‌رساند و انسان را به عالم قدس نزدیک می‌کند. این حالت، فرد را در نزد بارگاه ربوبی مقرب و محبوب می‌سازد. اگرچه شکل و قالب ظاهری عبادات پر از رمز و راز است و این ساختار در تحقق هدف نماز نقش مهمی ایفا می‌کند، اما آثار عمیق و ماندگار نماز، به روح آن (حضور قلب) مربوط می‌شود که به عنوان عمود خیمه عبادت شناخته می‌شود.⁴

در حدیثی آمده است: «انَّ الْعَبْدَ لِرَفْعِ لَه مِنْ صَلَاتِهِ نَصْفُهَا أَوْ ثُلُثُهَا أَوْ رُبُعُهَا أَوْ خُمْسُهَا وَ مَا يَرْفَعُ لَه إِلَّا مَا أَقْبَلَ عَلَيْهِ بِقَلْبِهِ؛ از نماز، نصف و یا یک سوم و یا یک چهارم و یا یک پنجم آن بالا می‌رود [و مورد قبول خداوند قرار می‌گیرد] و این مقدار بستگی به میزان حضور قلب انسان در نماز دارد»⁵.

امام خمینی (ره) در این باره می‌فرماید:

«ای عزیز! قدری در حالات خود تفکر کن و به اخبار اهل بیت علیهم السلام رجوع کن و دامن همت به کمر زن و با تفکر، به نفس بفهمان که این عبادات و خصوصاً نمازهای واجب، مایه سعادت و حیات عالم آخرت و سرچشمه کمالات است و طبق روایات زیاد و به گواهی برهان و مشاهده اهل مکاشفه، هر عبادتی که در پیشگاه ربوبی پذیرفته می‌گردد، صورت های نورانی غیبی و تجسم ملکوتی آخرتی

¹ کارگر، پرسشها و پاسخهای دانشجویی (حضور قلب در نماز)، ص 49

² سوره طها ایه ۱۴

³ قرائتی، تفسیر نور، ج 5، ص 330

⁴ کارگر، پرسشها و پاسخهای دانشجویی (حضور قلب در نماز)، ص 49

⁵ مجلسی، بحارالانوار، ج 84، ص 238 ..

اته عن الفحشاء و المنکر لم تزد من الله الا بعدا؛ هر کس نمازش او را از منکرات باز ندارد، هیچ بهره‌ای از نماز جز دوری از خدا نبرده است.¹»

3_2: آمرزش گناهان

عبادت، خضوع و کرنش در مقابل موجودی است که او را «رب» دانسته و شأنی از شئون وجود و زندگی خود را، در دنیا و آخرت در اختیار او شمرده، حال چه در امور مادی مانند عزت و پیروزی در دنیا باشد و چه در امور معنوی مانند آمرزش گناهان باشد.²

خداوند درباره آمرزش گناهان به وسیله نماز فرموده است: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَى النَّهَارِ وَ زُلْفَى مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ؛ در دو طرف روز و اوایل شب نماز را برپا دار؛ چرا که حسنات، سیئات و بدی‌ها را از بین می‌برد.³» مقصود از حسنات که از بین برنده بدی‌هاست، به قرینه جمله «أَقِمِ الصَّلَاةَ» و نیز روایت ذیل، می‌تواند نماز باشد.⁴

مهمترین رازهای عبادی همان طهارت ضمیر است که انسان جانش را از هر چه غیر خداست پاک کند. خدای سبحان اگر عبادت ظاهری را مقرر کرد، رازش را که محبوب شدن است در کنار او ذکر کرد. فرمود خدا انسان طاهر را دوست دارد و مسجد و معبد و مرکز عبادت برای پرورش افراد طاهر است، یعنی برای تربیت انسانی است که محبوب خدا باشد.⁴

من همراه سلمان در زیر درختی بودیم و سلمان شاخه خشکی از آن درخت کند و حرکتش داد تا برگ‌های آن ریخت، آن‌گاه گفت: «ای اباعثمان از من نمی‌پرسی چرا این کار را کردم؟» علتش را پرسیدم. سلمان در جواب گفت: «به همین‌گونه من با رسول خدا زیر درختی بودم و آن حضرت شاخه خشکی را از درخت کند و تکان داد تا برگ‌هایش ریخت. سپس به من فرمود: ای سلمان، از من نمی‌پرسی چرا این کار را کردی؟ و چون من علت آن را سؤال کردم، فرمود: هنگامی که شخص مسلمان وضوی خود را به خوبی گرفت و نمازهای پنج‌گانه را به جای آورد، گناهانش می‌ریزد؛ چنان‌چه این برگ‌ها بر روی زمین ریخت و سپس آیه فوق را قرائت فرمود.⁵»

¹ طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۷،

² سبحانی، مرزهای توحید و شرک در قرآن، ص 65

³ سوره هود، آیه 114

⁴ جوادی آملی، اسرار عبادات، ص 39

⁵ طبرسی، مجمع البیان، ج ۵، ص ۲۰۷.

البته آمرزش گناهان مرتبط با حق الناس، وابسته به رضایت صاحبان است. اهمیت حق الناس به اندازه‌ای است که فقها در تراحم نماز با حق الناس نوشته‌اند: «اگر در وسعت وقت مشغول نماز باشد و طلبکار، طلب خود را از او مطالبه کند، چنانچه بتواند در بین نماز طلب او را بدهد، باید در همان حال بپردازد و اگر بدون شکستن نماز، دادن طلب او ممکن نیست، باید نماز را بشکند و طلب او را بدهد، بعد نماز را بخواند¹».

نتیجه

مقاله حاضر با موضوع آثار تربیتی حضور قلب در نماز با تأکید بر آیات با تأکید بر روایات بر آثار آیت الله جوادی آملی نگاشته شده است و به بخش‌های مختلفی تقسیم شده مانند: مفهوم شناسی تربیت، حضور قلب، نماز، اهمیت حضور قلب، آثار حضور قلب مانند آرامش روانی، افزایش عزت نفس، دوری از گناه، آمرزش گناهان تشکیل شده است.

نماز یک تکلیف شرعی بر انسان‌ها است که روزانه 5 نوبت بر او واجب می‌شود آنچه که مورد اهمیت است توجه به نماز و حضور روح و جسم انسان در نماز است که به عبارتی حضور قلب بیان می‌شود. طبق آیات قرآن کریم نماز باعث می‌شود انسان به صبر دعوت شود و از فحشا و منکر دور باشد لازمه این موارد حضور قلب در نماز است. کسی که حضور قلب داشته باشد با توجه به خداوند از دیگران نیز دوری نمی‌کند و عزت نفس خود افزایش می‌دهد و گناهان او نیز

¹ طباطبایی یزدی، العروة الوثقی، ج ۳، ص ۴۲.

آمرزیده خواهد شد.

منابع

قرآن کریم مکارم شیرازی، ناصر، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۸۰ ه ش.

1) آراسته خو، محمد، نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی - اجتماعی، تهران، گسترده، ۱۳۶۹ ه ش

2) آزاد ارمکی، تقی، و خادمی، حسن، ترجیحات ارزشی دانش آموزان تهرانی، پژوهش فرهنگی، سال هشتم، ش 8، تهران، نامه پژوهش فرهنگی، 1382 ه ش

3) ابن حیون، نعمان بن محمد، دعائم الإسلام، قاهره، دار المعارف، 1383 ه ق

4) باباک، رابرت، مصرف، صبری، خسرو، تهران، نشر و پژوهش شیرازه، 1381 ه ش

5) بارباز اصفهانی، نجمه، و همکاران؛ «مدیریت ارتباط با خانواده اصلی و خانواده همسر از دید مشاوره خانواده و اسلام»؛ تهران، فصلنامه فرهنگی

تربیتی زنان و خانواده؛ 1393 ه ش

6) پسندیده، عباس، رضایت زناشویی، قم، موسسه فرهنگی دار الحدیث، ۱۳۸۴ ه ش

7) تدین نبوی، راضیه و همکاران، آموزش، حلقه مفقوده در استفاده بهینه و مطلوب از تلفن همراه هوشمند، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۵ ه ش

8) جعفری، محمد تقی، ترجمه نهج البلاغه، قم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی تا

9) حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، نشر موسسه آل البیت، بی تا

10) دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه، ۱۳۷۱ ه ش

11) رفیع، جلال، فرهنگ مهاجم، فرهنگ مولد، تهران، اطلاعات، 1395 ه ش

12) روح الامینی، محمود، زمینه فرهنگ شناسی، تهران، عطار، 1388 ه ش

13) رستگار، یاسر، بررسی جامعه شناختی عوامل مؤثر بر سبک زندگی جوانان، تهران، ماهنامه مهندسی فرهنگی، 1387 ه ش

14) ساروخانی، باقر، مقدمه ای بر جامعه شناسی خانواده، تهران، سروش، 13۹3 ه ش

15) شارع پور، محمود، جامعه شناسی شهری، قم، سمت، 1387 ه ش

16) شریفی اشکوری، الیاس، فقرات فقهیه، قم، آل ایوب، 13۸1 ه ش

17) صاحبی، محمد جواد، مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران، تهران، طبع و نشر، 1384 ه ش

18) عسکری، حسین، نقش بهداشت روان در زندگی زناشویی ازدواج طلاق، تهران، گفتگو، 1380 ه ش

19) فعالی، محمد تقی، سبک زندگی رضوی ازدواج و خانواده، مشهد، بزم

- یاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (ع)، 1394 هـ ش
- 20) غفوری، محمد، تاثیرپذیری رایانه و اینترنت در خانواده ایرانی، تهران، فصلنامه علمی پژوهشی، 1390 هـ ش
- 21) قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم، 1383 هـ ش
- 22) کوثری، یدالله، بهداشت روانی خانواده، تهران، زمزم هدایت وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق (علیه السلام)، 1390 هـ ش
- 23) کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، قم، دارالحديث، بی تا
- 24) مکارم شیرازی، ناصر، احکام بانوان، قم، امام علی بن ابیطالب (ع)، بی تا
- 25) معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، زرین، چاپ سوم، 1386 هـ ش
- 26) مظاهری، حسین، خانواده در اسلام، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، 1382 هـ ش
- 27) محمدی سیف، معصومه، شبکه‌های ماهواره‌ای و تغییر در کارکردهای خانواده»، تهران، فصلنامه رسانه و خانواده، 1392 هـ ش
- 28) نگارش، حمید، راههای تقویت باورهای دینی، قم، زمزم هدایت وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق (ع)، 1386 هـ ش
- 29) نوری، حسین، مستدرک الوسائل، قم آل بیت، 1320 هـ ق
- 30) نعمتی انارکی، داوود، بررسی تأثیر سرمایه‌های شبکه‌های ماهواره‌ای بر میزان رضایتمندی زنان در روابط زناشویی، «تهران، فصلنامه پاسدار ی فرهنگی انقلاب اسلامی، 1394 هـ ش
- 31) ویسی، غلامرضا، آسیب شناسی خانواده، تهران، دانشگاه امام صادق، 1393 هـ ش